

**КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР),
ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ),
КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS),
SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00

АЗАЛЫ ЖЫЛДАР АҚИҚАТЫ

Исатаева Айдын Кенесбаевна^{1*}

¹«Түркістан облысының мемлекеттік архиві» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің басшысы. Қазақстан, Шымкент қаласы. E-mail: oga_control@iturstan.kz.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 1928-1929 жылдар аралығында жүргізілген бай-кулактардың мал-мүлкін тәркілеу науқаны және Түркістан облысы мемлекеттік архиві ұжымының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар нәтижелері қысқаша баяндалады.

Түйін сөздер: байлар, мал-мүлік, тәркілеу, қуғын-сүргін, архив құжаттары.

МРНТИ 03.20.00

ПРАВДА ТРАУРНЫХ ЛЕТ

Исатаева Айдын Кенесбаевна^{1*}

¹Руководитель коммунального государственного учреждения «Государственный архив Туркестанской области». Казахстан, г. Шымкент. E-mail: oga_control@iturstan.kz

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье кратко излагаются сведения о кампании по конфискации имущества баев-кулаков, проводившейся в 1928-1929 годах и итоги работы, проведенной коллективом Туркестанского областного государственного архива по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Ключевые слова: баи-кулаки, имущество, конфискация, репрессия, архивные документы.

IRSTI 03.20.00

THE TRUTH OF MOURNING YEARS

Isataeva Aydyn Kenesbayevna^{1*}

¹Head of the communal state institution "State archive of Turkestan region". Kazakhstan, Shymkent. E-mail: oga_control@iturstan.kz

*Corresponding author

Abstract. The article briefly outlines information about the campaign to confiscate the property of bai-kulak, carried out in 1928-1929, and the results of the work carried out by the team of the Turkestan Regional State Archive for the complete rehabilitation of victims of political repression.

Keywords: bai-kulaks, property, confiscation, repression, archival documents.

Кіріспе. Түркістан облысының мемлекеттік архиві еліміздегі іргелі мекемелердің бірі болғандықтан да архив қорларында ел тарихындағы оқиғаларды айғақтайтын аса құнды

құжаттар сақталып келеді. XX ғасырдың бірінші жартысы қазақ тарихында жасампаздық реформалармен қатар орны толмас қайғы-қасіретті оқиғалармен сабақтасып жатыр. Сондай тағдыршешті оқиғалардың бірі – 1928-1929 жылдар аралығында жүргізілген байлардың мал-мүлкін кәмпескелеп, өздерін жер аудару науқаны еді. Тарихи оқиғалардың қисынына жүгінсек, елде жүргізілген кәмпеске науқаны 30 жылдары жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргіннің бастамасы болғандығын көреміз. Бұл сөзімізге архивте сақталған құжаттардың мазмұнына үңілсек көзіміз жете түседі.

Тарихқа көз жүгіртсек, 1928 жылдың 15 наурызындағы Қазақ АКСР-ы Президиумының Қаулысы бойынша әкімшілік басқаруды округтік және аудандық жүйеге көшіру туралы ереже бекітіліп, «Кеңестер және олардың Атқару комитеттерінің өлкелік (облыстық), округтік және аудандық съездері туралы» ереженің негізінде елді әкімшілік-аумақтық бөлініске бөлу жұмыстары іске асырылған. Сырдария губерниясын аудандарға бөлу 1928 жылдың 30 мамырынан басталды. Сырдария губерниясы Қызылорда және Сырдария округіне бөлініп, Сырдария округінің құрамына Әулиеата, Жуалы, Меркі, Сарысу, Шу, Талас, Бостандық, Ұржар, Қаратас, Келес, Қызылқұм, Созақ, Түркістан, Жаңақорған, Арыс, Бадам, Ақсу, Қараспан, Манкент-Сайрам, Шаян, Түлкібас сияқты 21 аудан кірді.

Осы аудандарда жүргізілген кәмпеске науқанына қатысты құжаттар архивіміздің «Сырдаринский окружной исполнительный комитет» деп аталатын 74-қорында сақталған. Қор құрамында Қазақ АКСР ХКК, Қазақ АКСР ОАК қаулылары, жиналыс хаттамалары, округтік және аудандық съезд материалдары, бай-феодалдары кәмпескелеу жөніндегі құнды құжаттар кездеседі (ТОМА, 74).

Архивтік құжаттарға көз жүгіртсек, байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанының басталуына 1928 жылғы 27 тамызда – Қазақ АКСР Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декретінің қабылданғаны себеп болғандығын көреміз. Бұл декретте бай – феодалдар өздерінің мүлкітік және қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге кедергі жасайды деген ұстаным негізге алынды. № 74 қордағы аталған қаулыны іске асыру бойынша нұсқаулыққа сүйенсек, онда «Байлардың шаруашылығын тәркілеу» атты қаулысында «...кеңес өкіметін құру барысында көптеген үстем тап өкілдері мен ауқаттылардың ауылдар мен қыстақтарда билікке қарсы үгіт-насихат жүргізіп, ұлтаралық және рулық алауыздықтар туғызып, кеңестік іс-шараларды жүргізуге кедергілер туғызғаны, сондықтан ауылдарды кеңестендіруге өздерінің ықпалымен кедергі жасап отырған жергілікті ірі байларды басқа жерлерге көшіру керектігі» ескертілген (ТОМА, 190: 31-35). Заң бойынша малы, дүние-мүлкі тәркіленіп, өзі жер аударылуға тиісті ірі байларға: көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400-ден астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы барлар және бұрынғы сұлтандар мен хандардың ұрпақтары жатқызылды.

Байлардың мал-мүлкін тәркілеу заңды бұзу арқылы жүзеге асырылды:

1. Орташалар байлар қатарына жатқызылды.
2. Тәркілеуге жататын нормаға дейін жеткізу үшін жекелеген отбасы шаруашылықтары әдейі біріктірілді.
3. Қанаушы элементтермен қатар дәулетті және орташа шаруашылықтар да тәркіленді.

Сөйтіп, бай – кулактар қатарына темір шатырлы үйі немесе 2 аты болғандар да енгізілді. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру (коллективизация) бағыты көзделіп, бай – кулактары тап ретінде жою міндеті алға қойылды. Бұл кеңестік саяси науқан «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» дейтін ұранмен жүзеге асты.

1928 жылы тамыздың 30-да Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысы қабылданып, соған сәйкес аудандар белгіленді. Науқанды 1928 жылдың 1 қарашасында аяқтау жоспарланды, яғни бір ай ішінде бітіру керек деп шешті. Кейінірек ол тағы 10 күнге ұзартылды. Көрсетілген уақытта іске асырылып болмаса, әрі қарай бұл іспен ОГПУ және милиция органдары айналысуы тиіс еді. Тәркіленген бай-кулактарды жер аудару екі бағытта жүргізілген: округішілік және өлкелік (яғни Қазақстан бойынша).

Жер аударылуға жататын адамдарды көшіру үшін аудандарды айқындау туралы ҚАССР ХКК № 82 қаулысы шықты. Қазақ байларын жер аудару мына тәртіппен жүргізілді:

1. Жетісу және Сыр – Дария округтерінен – Орал округіне.
2. Оралдан – Жетісу округіне.
3. Гурьев – Петропавл округіне.
4. Қарқаралыдан – Қостанай округіне.
5. Семейден – Сырдария округіне.
6. Павлодардан – Ақтөбе округіне.
7. Петропавлдан – Ақтөбе округіне.
8. Қызылорда – Адай округіне.
9. Ақмоладан – Гурьев округіне.
10. Ақтөбеден – Қарқаралы округіне.
11. Қостанайдан – Семей округіне жер аударылуы тиіс болды (ТОМА, 297: 2).

Осы қаулыны жергілікті атқарушы органдар міндетті түрде орындауға тиіс деген нұсқау да берілді. Ұжымдастыру бай – кулактарды тәркілеуден басталды. Кеңес өкіметіндегі солақай саясаттың кесірінен көшіп-қонып жүрген, жеке мал шаруашылығымен айналысқан халқымыздың тұрмысына күрделі соққы жасалды. Билік әу баста тәркілеу тәртібі мен саясатын қазақтардан барынша жасыруға ұмтылды. Тәркіленуге тиіс адамдарды үш топқа жатқызды:

Бірінші топ: төңкеріске қарсы адамдар, бұларды бірден тұтқындап, ісін сотқа берді.

Екінші топ: ірі байлар. Бұларды дереу тәркілеп, өздерін алыс аудандарға жер аударды.

Үшінші топ: байлардың отбасылары. Оларды ұжымдастыру аудандарындағы колхоздар бөлген жерлерге қоныстандырды.

Бірінші топқа жаңа үкіметтің ісін жақтамайтын сауатты орта шаруа адамдар да ілікті.

КСРО Халық Комиссары 1932 жылы жазылған өте құпия хатында барлық жауапқа тартылғандардың бар болғаны 37,3 пайызы ғана байлар, қалғаны қатардағы еңбекшілер екенін мойындаған (Қозыбаев, т.б., 1992). Деректерге сүйенсек, тәркілеу науқаны басқа республикаларға қарағанда Қазақстанда өте қарқынды жүргізілді. 1928-1929 жылдары тәркілеу науқанына еліміз бойынша 696 бай-бағлан ілініпті. Алдын ала жасалған жоспар бойынша үкімет жоғарыдағы байлардан 225 972 бас мал тәркілейміз деп үміттенген еді. Алайда үміттері ақталмай, барлығы 144 474 бас мал ғана тәркіленді. Бұл – жоғарыда белгіленген меженің 64 пайызы. Ал байлардан тәркілену арқылы тартып алынған малдардың 118 919 басы жеке шаруашылықтарға (74,3%) және колхоздарға (25,7%) таратылып берілді. Тәркіленген малдар негізінде жаңадан 292 колхоз құрылып (Омарбеков, Атабаев, 1988), 1929 жылдың 1 қазанынан 1930 жылдың 1 қаңтары аралығында 100 мыңдай кедей және орташалардың шаруашылықтары ұжымдастырылды.

1928 жылы еліміздегі шаруа қожалықтарының тек 2%-ы ғана ұжымдастырылса, 1930 жылы 50%, 1931 жылдың қазанында 65% ұжымдастырылды, яғни ұжымдастыру қарқыны жеделдетілді. 1931 жылы республикадағы 122 ауданның 78 ауданында ұжымдастырумен 70-тен 100%-ға дейін шаруа қожалықтары қамтылды. Осындағы күшпен ұжымдастыру жайлы Қазақ Өлкелік Партия Комитетінің жауапты хатшысы қызметіне Ф.И. Голощекин Мәскеудегі Бүкілодақтық ауылшаруашылық ұжымдары кеңесінің төрағасы және Жер халық комиссариатының комиссары Яковлевке және РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т.Рысқұловқа жіберген жедел хатында Қазақстанда 1929-1930 жылдары ұжымдастырудың жоспарын қайта пысықтап жатқанын, тіпті бұл істі әлі де күшейте түсу қажеттігі жайлы ескертіп, 1930 жылдың күзіне қарай жаңадан 350 мың шаруашылық пайда болғаны жайлы баяндапты (Социалистік Қазақстан, 1989). Сөйтіп, күшпен ұжымдастыру арқылы отарлаушылар қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылықтың дәстүрлі мәдениетін күйретті. Осындағы жаппай ұжымдастыру науқанымен қатар, халықты отырықшыландыру бірге жүргізілді. Отырықшыландыру барысында қазақтың ауылдық-рулық тұрмыстық жүйесінің ерекшеліктері ескерілмей, көшпелі немесе жартылай көшпелі қоғамды отырықшылыққа күштеу саясаты қазақ этносының өмір сүру қабілетін оңдырмай бұзды. Отырықшыландыру мен ұжымдық шаруашылықтар құру қажетті, прогрессивті болғанымен халықтың, жергілікті жағдайдың ерекшеліктеріне сәйкес жүйелі жүргізілмеді. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық циклін бұзды. Сонымен қатар, ет дайындау мен астық дайындау шаралары ел ішіндегі ахуалды одан бетер шиеленістіріп жіберді. Ет және астық дайындау жоспарының жыл сайын өсуі осы жылдары Кеңес Одағында қалыптасқан

жағдаймен байланысты болды. Әлді шаруашылықтарды тәркілеу халықты жаппай ашаршылыққа алып келді.

Елді күйзелтіп, берекесін кетірген кезеңнің бірі бүгін тілге тиек етіп отырған отызыншы жылдардағы аштық пен отыз алты мен отыз сегізінші жылдары халқы үшін, елі үшін еңіреп туған азаматтарымызды қуғын-сүргінге ұшыратып, «халық жауы» деп атып тастауы жанымызды жегідей жаралайды. Жаппай қырылған бауыр-туыстарымыздың әруағын ұмытсақ біздің кім болғанымыз?

«Кешегісін білмегеннің, келешегі дұдамал» демекші, қазіргі таңда тәуелсіз ел ретінде тарихымыз таза таразыланып, 1937-1938 жылдары жазықсыз құрбан болған азаматтарға жан-жақты қолдау көрсету арқылы өскелең ұрпаққа парасаты мол іс танытуымыз қажет.

Осы орайда 2021 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығына және Түркістан облысы әкімдігінің 2021 жылғы 14 қаңтардағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі өңірлік комиссия құру туралы» № 6 қаулысына сәйкес, арнайы жұмыс тобы құрылды. Аталған жұмыс тобымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтаудың мақсаты мен міндеттері талқыланып, іс-шаралар жоспары бекітілді. Жоспарға сәйкес, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық офисінің дайындаған әдістемелік нұсқаулығына сүйене отырып, Түркістан облысы мемлекеттік архивіндегі әділет, сот, прокуратура органдарының жабық және ашық қорларындағы құжаттарды зерделеу жұмыстары жүргізілуде. Жұмыс екі бағытта 5-бағыт Большевиктік-сталиндік режимнің шаруаларға қарсы күшейтілген ұжымдастыру, сатып алу және басқа да саяси науқандарының құрбандарын зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау бойынша және 9-бағыт Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін жеке күрескен адамдардың, сондай-ақ осы идеялар үшін адамдардың саяси баяндамаларына қатысушылардың, қоғамдық және саяси ұйымдардың, сондай-ақ қызметтік, ғылыми, мәдени және басқа салалардағы идеялары үшін мемлекеттік қудалауға және қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың толық құқықтық және саяси ақтауға арналған пікірлер мен ұсыныстар дайындау бойынша жүргізілуде. Күні бүгінге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстары негізінде жалпы саны 2124 адам тізімге алынды, Қазіргі таңда ақтауға жалпы саны 2062 адам ұсынылып отыр. Сонымен қатар, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архивіндегі деректер негізінде Сыр-Дария округіндегі мал-мүлкі тәркіленген 3090 бай-кулактың тізімі дайындалып, ақтауға ұсынылып отыр. Тізімде қылмыстық жауапкершілікке тартылған азаматтың аты-жөні, туған жылы, әлеуметтік жағдайы, қандай баппен жауапқа тартылғандығы және жаза мерзімі, архивтік негізі туралы мәліметтер қамтылған.

2022 жылы архив қызметкерлерімен жинақталған тізім негізінде «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі» және «Сыр-Дария округіндегі бай, кулактар тізімі» атты 2 жинақ және жинақталған архивтік деректер негізінде «Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқанының құжаттары мен мақалалар» жинағы жарық көрді (Саяси қуғын-сүргін. 2022).

Еліміздің тәуелсіздігі құнын білгенге осындай мыңдаған жандардың тартысқа түскен тағдырының арқасында жетті. Қорытындылай келе айтарымыз, қалай дегенмен де, қазақ тарихындағы бұл қасіретке бей-жай қарау, санамыздан өшіру елдігімізге сын емес пе?! Ащы тарихымызды білмеу — тәуелсіздік қадірін түсінбеумен пара-пар. Ендеше, ұрпақ санасына өткен дәуір тарихын жаңғырту, халық зиялыларын жадымыздан бір сәт те шығармау баршамыздың ұлт алдындағы азаматтық парызымыз, қуғын-сүргінге ұшыраған ата-бабаларымыздың алдындағы перзенттік борышымыз деп білейік! Қазақ елі, қазақ ұлты үшін жоғалып кетуге сәл қалған, басынан өткен зұлмат қуғын-сүргін, ашаршылық күндері енді қайтып келмесін, бұл біздің өткеннен алар сабағымыз болсын!

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА), 74 қор – Сырдария округтік атқару комитетінің құжаттары

ТОМА, 74 қор, 1 тіз. 190 іс. 31-35 бб.

ТОМА, 74 қор, 1 тіз. 297 іс. 2 б.

Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілғожин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 б.

Омарбеков Т., Атабаев Қ. Кооперативтендіру сабақтары. // Лениншіл жас, 1988 ж. №31, 3-4 тамыз, 7 б.;

«Социалистік Қазақстан» газеті, 14 қаңтар 1989 ж. №4, 9 б.;

Саяси қуғын-сүргін құбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

Сыр-Дария округіндегі бай-кулақтар тізімі. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқанының құжаттары мен мақалалар. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

References

State Archive of the Turkestan Region (SATR). F. 74 – Documents of Syrdarya District Executive Committee

SATR. F. 74. In. 1, C. 190 is, L. 31-35

SATR. F. 74. In. 1. C. 297. L. b.

Qozybayev M.Q., Aldazhumanov Q.S., Abilgozhin Zh.B. Qazaqstandagy kushtep kollektivtendiru: qorlyq pen zorlyq. [Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence]. Almaty, 1992. 36 b. [in Kazakh]

Omarbekov T., Atabaev Q. Kooperativtendiru sabaqtary. [Cooperative lessons]. // Leninshil zhas, 1988 zh. №31, 3-4 тамыз, 7 b. [in Kazakh]

«Socialistik Qazaqstan» gazeti, 14 қантар 1989 zh. №4, 9 b. [in Kazakh]

«Sayasi qugyn-surgin qurbandarynyn tolyq ququqtyq aqtauga usynylgandardyn kenejtilgen tizimi» [Extended list of victims of political persecution proposed for full legal acquittal]. Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]

«Syr-Dariya okrugindegi baj-kulaktar tizimi» [List of wealthy kulaks in Syr-Daria district]. Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]

«Otyryqshylandyru men sharualardy kushtep zher audaru nauqanyryn quzhattary men maqalalar» (Documents and articles of the campaign of resettlement and forced displacement of peasants). Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]